

अध्याय एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल एक गाउँ नै गाउँले भरिएको राष्ट्र हो । राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ का अनुसार नेपालमा ८२.९३ प्रतिशत जनसंख्या गाउँमा बसोबास गर्दछन् । हाल नेपालमा ३१५७ वटा गाउँ विकास समिति रहेका छन् र हजारौंको संख्यामा गाउँहरु रहेका छन् (केन्द्रिय तथ्यांक विभाग, २०६८) । गाउँको समाज अर्थात् ग्रामिण समाज तुलनात्मक रुपमा दुर्गम हुने तथा शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, यातायात जस्ता भौतिक पूर्वाधारमा शहरी समाजभन्दा पछाडि हुन्छ । त्यहाँका बासिन्दाहरुले समय र परिस्थिति अनुसार अनुकूलन हुने गरी आफ्नो जीवनशैली अपनाउँदै आएका हुन्छन् ।

परिवार सामाजिक संरचनाको आधारभुत सामाजिक संस्था हो । परिवार व्यवस्थाको सुरुवात यहि नै समयमा भनेर यकिन गर्न नसकिए पनि मानव सभ्यताको विकास सँगै प्राचीन समयदेखि नै मानिस परिवारमा रहँदै आएको छ । परिवार भनेको यो नै हो भनेर ठोस परिभाषा नभए तापनि विभिन्न समाजशास्त्री एवं विचारकहरुले आ-आफ्नो सैद्धान्तिक दृष्टिकोणबाट परिभाषित गरेको पाईन्छ । परिवार उत्पत्तिका वारेमा पनि विभिन्न सिद्धान्तहरु प्रचलनमा छन् जस्तै: यौन समतावादको सिद्धान्त, पितृसत्तात्मक सिद्धान्त, मातृसत्तात्मक सिद्धान्त, एकलगामी सिद्धान्त, उद्दिकासवादी सिद्धान्त आदि । एकै छानामुनि वसोवास गर्ने ,वंश तथा वैवाहिक सम्बन्धमा रहेका आमाबाबु तथा छोराछोरीहरुलाई परिवारको रुपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । परिवारको स्वरुपअनुसार हजुरबा, हजुरआमा, ठूलोबा, ठूलीआमा, काकाकाकी, भतिजाभतिजी लगायत अन्य सदस्यहरु पनि परिवार अन्तरगत रहने गर्दछन् । इलियट र मेरिलका अनुसार ‘ परिवार श्रीमान्-श्रीमती र बच्चाहरु मिलेर बनेको जैविक सामाजिक एकाई हो ’ । यसैगरी निम्कफ भन्छन् ‘परिवार कम वा बढी मात्रामा स्थायी, श्रीमान् र श्रीमतीसहितको बच्चासहित वा बच्चाविहिन वा पुरुष वा महिला एकलै वा बच्चासहितको आवद्धता हो ’ (Kavitha, 2009) । प्रायः सबै व्याक्ति परिवारसँग अनुबन्धित भएका हुन्छन् र आ-आफ्नो भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् । व्याक्ति-व्याक्ति मिलेर परिवार, परिवार- परिवार मिलेर समाज एवं समाज-समाज मिलेर राष्ट्र बनेको हुन्छ । निश्चित विशेषता अथवा एउटै संस्कृति, जात, धर्म,क्षेत्र आदिमा आधारित भएर एउटा विशिष्ट समुदाय बन्दछ भने घरपरिवारको विशाल एकीकृत सञ्जाल राज्य हो । त्यसैले

समाज परिवर्तन हुनुमा परिवार सञ्चालन प्रकृयाको तथा पारिवारिक कृयाकलापमा हुने परिवर्तनमा सामाजिक परिवर्तनको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ ।

परिवारको आकार, वंशपरम्परा, अधिकार, विवाह आदिजस्ता संरचनात्मक आधारलाई परिवारको स्वरूप भनिन्छ । विभिन्न समाज र संस्कृतिको अध्ययन गर्दा परिवारको विभिन्न प्रकारका स्वरूपहरु प्राप्त गर्न सकिन्छ । संख्याका आधारमा परिवारलाई केन्द्रीय परिवार(Nuclear Family), संयुक्त परिवार(Joint Family) र बृहत परिवार(Extended Family) गरी तीन प्रकारले विभाजन गर्न सकिन्छ । केन्द्रिय परिवारमा आमाबाबु र खासगरी उनका अविवाहीत छोराछोरीहरुबाट मिलेर बनेको परिवारलाई भनिन्छ, संयुक्त परिवारमा तीन पुस्ताहरु हजुर बा,आमा काकाकाकीहरु, अविवाहीत दिदी तथा फुपूहरु र नाति नातिना रहेका हुन्छन् भने बृहत परिवार बाबु तथा आमाका नाता सहितको परिवारको स्वरूप हो । अधिकारका आधारमा परिवार पितृसत्तात्मक(Patriarchal Family) र मातृसत्तात्मक (Matriarchal Family) गरी दुई प्रकारका परिवारका स्वरूपहरु छन् । पितृसत्तात्मक परिवारमा लोग्ने मानिसको बढी भूमिका हुन्छ र परिवारको वंश हस्तान्तरण बाबुको वंश अनुसार हुन्छ भने मातृसत्तात्मक परिवारमा महिलाको बढी भूमिका हुन्छ र बालबच्चाको थर तथा वंश हस्तान्तरण आमाको जे हो त्यै अनुसार हुन्छ । यसैगरी विवाहका आधारमा परिवारको स्वरूप एक विवाहित परिवार (Monogamous Family) र बहुविवाही परिवार(Polygamous Family) गरी दुई प्रकारका छन् । एकल विवाहित परिवारमा एउटा पुरुषले वा महिलाले एकल विवाह गरेका हुन्छन् भने बहुविवाही परिवारमा एक पुरुषका धेरै पत्नी हुने वा एक महिलाका धेरै पतिहरु हुने प्रचलन रहेको हुन्छ ।(आचार्य र श्रेष्ठ,२०६७)

हिन्दू पुराणमा उल्लेख भएबमोजिम मानव जीवनमा चारवटा आश्रम हुन्छन् ती हुन् : ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्यास । माथिका चार आश्रममध्ये ब्रह्मचर्य आश्रम जीवनको शुरु अवस्थाको आश्रम हो जसमा बालक हुर्कन्छ र ब्रह्मचर्यमा रहेर गुरुबाट शिक्षादिक्षा लिन्छ । यसैगरी गृहस्थ आश्रममा विहेवारी, सन्तानोत्पादन, आर्थिकोपार्जन, परिवार व्यावस्थापन आदिजस्ता कर्महरु पर्दछन् । पौराणिक कालको यो विभाजन अहिलेको आधुनिक युगमा ठ्याक्कै मेल नखाए पनि गृहस्थी शब्दलाई बुझ्न यसले सहयोग भने गर्दछ । हालको मानिसको लामो कालखण्ड पनि यही आश्रम अन्तरगत बितेको हुन्छ । एउटा परिवारका विभिन्न क्रियाकलापलाई अध्ययन गर्ने हो भने घरपरिवार

सञ्चालन गर्ने क्रममा परिवारका विभिन्न सदस्यहरूले आ-आफ्नो तवरले भूमिका निभईरहेका हुन्छन् । अतः घरगृहस्थी वा गृहस्थी भन्नाले परिवार भित्रका सम्बन्ध, व्यावहार, क्रियाकलाप, अन्तरक्रिया जस्ता प्रकार्यात्मक आयामलाई लिईन्छ । परिवार भित्रका यस्ता दैनिक गृहस्थी कृयाकलापले समाजको स्वरूप निर्धारण गर्दछ । इमाइल दुर्खिम, मेलीनोस्की, टाल्कोट पार्सन्स जस्ता समाजशास्त्रीहरूले गृहस्थीलाई परिवारको प्रकार्यात्मक एकाइको आधार मान्दछन् (Mackie, 2002) । परिवारमा आर्थिक-सामाजिक विकास, वंशको विकास, सुरक्षा, सामाजिकीकरण जस्ता कृयाकलापहरू स्वतः भई नै रहेका हुन्छन् । परिवारमा एक आपसी मद्दत, छलफल, वैधानिक यौन कृयाकलाप पनि परिवार भित्रकै गतिविधि हुन् । एउटा परिवार भित्रका लोग्नेस्वास्नी, वृद्धवृद्धा, छोराछोरीहरू बीच आ-आफ्नो पृथक्पृथक् भूमिका कार्यविभाजन, कर्तव्य, सामाजिक अपेक्षा आदिमा केन्द्रित भई गरिने व्यावहारले घरगृहस्थी सञ्चालन हुन्छ । यसका लागि पनि मान्यता र तरिका आ-आफ्नै हुन्छन् । परिवारलाई एउटा प्रकार्यात्मक एकाइको रूपमा मान्दा घरगृहस्थी सञ्चालन तरिकालाई रणनीतिको रूपमा लिन सकिन्छ ।

गृहस्थी रणनीति(household stretegy) सम्बन्धी अवधारणा सर्वप्रथम ल्याटिन अमेरीकी तथा अफ्रीकी ग्रामिण समाजको अध्ययन गर्ने क्रममा आएको थियो । शुरुशुरुमा 'गृहस्थी रणनीति' अवधारणाको प्रयोग बाच्नेका लागि आवश्यक स्रोतसाधन जुटाउनका लागि खतरनाक वातावरणमा संघर्षरत निश्चित सामाजिक समुहका लागि मात्र प्रयोग गरिन्थ्यो । सीमान्तकृत, विपन्न किसान तथा स-सानो व्यापार गरी परिवार धान्ने परिवारको जीवनगुजारा गर्ने तरिकालाई गृहस्थी रणनीतिका रूपमा लिइन्थ्यो । हाल यसले जटिल औद्योगिक समाज तथा संक्रमणकालीन समाजको आर्थिक व्यावहार बुझ्नका लागि सक्षम गराउँदछ । यद्यपि यसलाई सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्यमा पनि मुल्यांकन गर्नु आवश्यक छ । अतः गृहस्थी रणनीतिलाई विभिन्न समाज र सामाजिक समूहको तुलनात्मक विश्लेषण गर्ने साधनका रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसलाई आजीविका रणनीति(survival strategy) वा सामना रणनीति (coping strategy) पनि भन्ने गरिन्छ (Wallace, 2002)। त्यसैले गृहस्थी रणनीति भनेको परिवारलाई एउटा सामाजिक एकाइको भूमिकामा राखिरहनको लागि परिवारका सदस्यहरूले अंगीकार गरेको जीविका सञ्चालन गर्ने तरिका हो ।

मानव विकासक्रमका विविध चरणहरूको अध्ययन गर्ने हो भने दुंगे युगमा मानिस समुहमा या त एकल अवस्थामा घुमफिर गर्ने गर्दथ्यो। नाता सम्बन्धको बारेमा चेतनाको विकास भैसकेको थिएन । कृषियुग सँगसँगै मानव सभ्यताको एउटा पक्ष पारिवारिक चेतना पनि भएको अध्ययनहरूले बताएका

छन् । कृषि समाजमा हुने उत्पादन परिवार केन्द्रित थियो भने आजको औद्योगिक युगमा बजारकेन्द्रित उत्पादन हुने गरेको छ । आजको औद्योगिक श्रम विभाजनको प्रभाव घरगृहस्थीमा पनि परेको छ । पूँजीवादीकरण(capitalization), औद्योगिकरण (Industrialization) र भू-मण्डलीकरण(Globalization) प्रकृत्यासँगै परिवार संरचना र गृहस्थी प्रकृत्यामा परिवर्तन आएको छ । श्रम विभाजन आवश्यकता र क्षमता अनुसार भएको छ । परिवार संरचना एकलतिर उन्मुख छ भने लिङ्ग र परम्परा अनुसार कार्यविभाजन प्रणाली हराउँदै गएको छ । परिवारको गतिशीलतामा वृद्धि आएको छ । ग्रामीण समुदायमा शहरीकरण उन्मुख छ भने बसाईसराईको क्रम पनि बढ्दो नै देखिएको छ । थोरै सन्तान जन्माउने, ढिलो विवाह गर्ने जस्ता प्रणालीको विकास भईरहेको छ । शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीका अवसर जस्ता पक्षमा विविधता आएको छ । परम्परागत मूल्यमान्यता, संस्कार र संस्कृतिको प्रभाव कम हुँदै गएको छ । यी सबै समयसँगै आएका परिवर्तनहरूको सामान्यीकरण गरिएको हो ।

परिवार पनि एक गतिशील सामाजिक संस्था हो जुन समयक्रम सँगै परिमार्जित भइरहन्छ । परिवर्तित समयसँगै परिवारका सदस्यहरूको भूमिकामा पनि बदलाव आएको हामीले आफ्ना अनुभवहरूले पनि थाहा पाइरहेका छौं । नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका परिवारको स्वरूप तथा परिवार व्यावस्थापनमा आइरहेको परिवर्तन र परिवार सञ्चालन रणनीतिका बारेमा गहिरो सामाजिक अध्ययन हुन आवश्यक छ । अतः अध्ययनका सीमाभित्र रही ग्रामिण नेपाली समाजमा बदलिदो परिवेशलाई आत्मसात गर्न परिवारले के कस्तो गृहस्थी रणनीति अवलम्बन गरेको छ भन्ने तथ्य र यसका आधारभुत सामाजिक कारकहरूको खोज गर्नको लागि यो अनुसन्धान कार्य गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

गतिशील समयसँगै नेपाली समाज पनि दिनप्रतिदिन बदलिइरहेको छ । मानिसहरू बढी सुविधाभोगी, शहरकेन्द्रित तथा व्यावसायिक बन्दै गईरहेका छन् । बढ्दो शहरीकरणले गर्दा शहरी क्षेत्रमा जनसंख्या, जग्गाको भाउ, आर्थिक गतिविधि बढिरहेको छ भने ग्रामिण क्षेत्रमा यी तत्वहरूमा निकै कमी आएको छ । मुख्यरूपमा निर्वाहमुखी कृषिमा आधारित अर्थतन्त्र रहेको ग्रामीण समाज अहिले बजारमुखी बन्दै गइरहेको देखिन्छ । युवा शक्तिहरूको आकर्षण निर्वाहमुखी कृषि भन्दापनि व्यावसायिक कृषि, नोकरी,